

Wojciech Śmieja

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <http://orcid.org/0000-0003-3080-0837>

Kategoria traumy w Kai Silverman koncepcji „męskiej podmiotowości na marginesach”

The Category of Trauma in Kaja Silverman’s Concept
of “Male Subjectivity at the Margins”

Abstract: The article is an attempt to present the importance of the category of trauma in the titular concept of Kaja Silverman’s *Male Subjectivity at the Margins* published in 1992. Her theoretical work appeared at the same time as other important gender and queer theories developed by Judith Butler, Eve Kosofsky Sedgwick or Pierre Bourdieu (also R.W. Connell’s seminal work on masculinity published a little bit later in 1995). Silverman’s work has similar scope as the remaining mentioned works, but it has never reached their level of popularity and its position within the field of gender studies is constantly underestimated. This article focuses on possibilities offered by Silverman’s approach for gender research.

Key words: trauma, masculinity, dominant fiction, phallus, hegemony

Streszczenie: W artykule autor przedstawia znaczenie pojęcia traumy w koncepcji męskiej podmiotowości rozwijanej przez Kaję Silverman w książce pt. *Male Subjectivity at the Margins*. Rozprawa Silverman pochodzi z 1992 roku, a więc z czasów, gdy powstawały kluczowe dla współczesnych *gender i queer studies* rozprawy Judith Butler, Eve Kosofsky Sedgwick czy Pierre’a Bourdieu (nieco później, bo w 1995 roku, została opublikowana również kluczowa praca Raewyn W. Connell). Koncepcja Silverman ma podobny rozmach co wspomniane koncepcje, lecz nigdy nie zyskała takiej popularności i nie stała się kluczowa dla badań genderowych początku XXI wieku. Autor nie rozważa

w artykule przyczyn, dla których tak się stało, lecz stara się ukazać drzemiący w niej potencjał teoretyczny.

Słowa kluczowe: trauma, męskość, fikcja dominująca, fallus, hegemonia

Subdyscyplina *gender studies* bywa różnie nazywana: *men studies*, *masculinity studies*, *critical studies on men and masculinities*. W Polsce instytucjonalizuje się ona pod nazwą „studiów o męskości”. Taki tytuł nosi bowiem zainicjowana w 2017 roku w Wydawnictwie IBL seria wydawnicza. Osobiście skłaniam się do mówienia o krytycznych studiach nad mężczyznami i męskociami oraz posługuję się, ze względu na nieporęczność tej nazwy, akronimem KSMM¹.

Nie chcę poświęcać zbyt wiele miejsca na pisanie o tym polu badawczym, ale krótkie nakreślenie jego topografii wydaje się niezbędne, by móc przejść do właściwego tematu tego szkicu, jakim jest znaczenie traumy w koncepcji „męskiej podmiotowości na marginesach” Kai Silverman, amerykańskiej filmoznawczynie, teoretyczki kultury i historyczki sztuki.

Dominującą pozycję w ramach studiów nad męskociami odgrywają koncepcje socjologiczne wypracowywane przez badaczy skupionych w ośrodkach (kierowane przez Michaela Kimmela Center for the Study of Men and Masculinities na Uniwersytecie w Stony Brook), sieciach naukowych (CROME kierowana przez Jeffa Hearn) czy wokół czasopism, takich jak „Men & Masculinities” czy „Norma. International Journal for Masculinity Studies”. Szczególna rola zaś przypada R.W. Connell, australijskiej socjolożce rozwijającej koncepcję męskości hegemonicznej i relacyjnie z nią związanych męskości komplementarnych: wspierającej, marginalnej i podporządkowanej.

Od mniej więcej pięciu lat subdyscyplina studiów nad męskociami ulega głębokim przeobrażeniom pod wpływem drugiego pokolenia badaczy postponującego dotychczasowy kształt pola badawczego *masculinity studies*². W Polsce słabo te głosy słyhać,

¹ „Krytyczność” w nazwie odsyła do teorii krytycznej jako źródłowej dla tego typu myślenia, określenie „studia” kalkują, rzecz jasna, uzus anglosaski (rozliczne tematyczne *studies*), natomiast rozdzielenie „mężczyzn” i „męskości” podkreśla społeczno-kulturowy charakter tematyki, będącej obszarem badawczym, i nieprzyległość kategorii „męskości” oraz życiowego doświadczenia (niektórych) mężczyzn.

² Zob. W. ŚMIEJA: *Biopolityka i pole teoretyczne studiów nad męskociami*. W: *Biopolityka męskości*. Red. T. KALIŚCIAK, W. ŚMIEJA, przy współpracy P. MOSAKA. Warszawa 2020, s. 15–37.

a badania męskościowe wciąż charakteryzuje, by użyć określenia Macieja Dudy, „hegemonia struktury”³. Dla literaturoznawców stosowalność konceptów teoretycznych wiązanych ze strukturalną socjologią jest jednak mocno ograniczona, toteż szukają innych możliwości teoretycznych. Mimo to wspomniany Duda pisze:

[...] tematyka polskich badań nad mężczyznami i męskociami układa się na linii przywoływania myśli Harrego Broda, Raewyn Connell, Pierre’a Bourdieu i Michaela Kimmela [...]. Dotychczasowe analizy polskich mężczyzn i męskoci w niewielkim stopniu wykorzystywały krytyczny potencjał zawarty w poststrukturalistycznych teoriach feministycznych czy teoriach i praktykach queerowych. Typizacja pozbawiona krytycznego ujęcia nosi wyraźnie znamiona ujęcia niejednostkowego. Nie mówi o podmiocie, o indywidualnej tożsamości, jednostkowym doświadczeniu i autorefleksji⁴.

Cytowany badacz zwraca też uwagę: „Przecięcie psychoanalizy i męskoci to biała plama polskich badań nad płcią”⁵. Sąd Dudy wydaje się nieco upraszczający i niesprawiedliwy. Dorobek polskich KSMM w humanistyce, bo w naukach społecznych rzecz się ma nieco inaczej, uwzględnia psychoanalizę – dość wspomnieć książki Tomasza Kaliściaka⁶, Dawida Matuszka⁷ czy mojego autorstwa, niemniej, zarówno w lokalnym polskim kontekście, jak i w skali globalnej, język i aparat pojęciowy psychoanalizy nie sytuują się w centralnej części pola badawczego⁸.

Zakrojona jako psychoanalityczno-genderowa teoria podmiotowości książka Silverman pojawiła się mniej więcej w tym samym czasie co tak przełomowe prace, jak *Gender Trouble* Judith Butler, *La Domination Masculine* Pierre’a Bourdieu czy *Epistemology of the Closet* Eve Kosofsky Sedgwick i nieco wcześniej niż *Masculinities*

³ M. DUDA: *Badania nad mężczyznami w Polsce, czyli o hegemonii struktury*. W: (Nie)męskość w tekstach kultury XIX–XXI wieku. Red. B. ZWOLIŃSKA, K.M. TOMALA. Gdańsk 2019, s. 11–22.

⁴ Ibidem, s. 14.

⁵ M. DUDA: *Psychoanaliza i męskoci*. W: *Biopolityka męskoci...*, s. 57.

⁶ T. KALIŚCIAK: *Płec pantofla. Odmieńcze męskoci w polskiej prozie XIX i XX wieku*. Warszawa 2017.

⁷ D. MATUSZEK: *Imiona Ojców. Możliwość psychoanalizy w badaniach literackich*. Warszawa 2017.

⁸ Już po napisaniu tego szkicu trafiła mi do rąk rozprawa Wiosny SzUKAŁY: *Męskość i fantazmat w prozie Javiera Mariása i Antonia Muñoza Moliny*. Poznań 2019, która w swoich analizach podąża tropem m.in. Silverman.

Raewyn Connell, a jednak *Male Subjectivity*, choć i Butler, i Sedgwick wchodzą z nią w dialog, nie zyskała tak fundamentalnego statusu we współczesnej humanistyce. *Male Subjectivity at the Margins* nie zajmuje miejsca uprzywilejowanego, raczej już marginalne, choć trzeba przyznać, że piszący o męskości u Hemingwaya Richard Fantina⁹ czy Andrew Roberts piszący o Conradzie¹⁰ często się na nią powołują. Badający żydowskie niefalliczne męskości Daniel Boyarin¹¹ również zaciąga u niej dług, a kilka haseł w *International Encyclopedia of Men and Masculinities* z 2007 roku powołuje się na tę pozycję. Ze względu na filmoznawcze zainteresowania autorki, która sama uznałaby się chyba za spadkobierczynię Siegfrieda Kracauera, najczęściej powołują się na nią także genderowo zorientowani filmoznawcy i filmoznawczynie.

W Polsce jej myśl jest właściwie nieobecna, a w obszarze badań męskościowych próbuję ją jedynie ja adaptować. Kluczowe pojęcia traumy i fikcji dominującej znalazły się nawet w tytule mojej ostatniej monografii. Pierwsza książka Silverman, *The Acoustic Mirror* z 1988 roku, stanowiła próbę wykorzystania psychoanalizy w krytyce feministycznej; autorka usiłuje ustanowić takie konstrukcje psyche, które umożliwiają opisywanie jej poza ramami patriarchy. By tego dokonać, sięga po pojęcie negatywnego kompleksu Edypa. Robi to, by skonceptualizować niefalliczny dostęp do porządku symbolicznego, nakreślić drogę do domeny języka i prawa inną niż ta, którą opisał Jacques Lacan. Jak sama twierdzi w jednym z autokomentarzy, jej kolejną książką *Male Subjectivity at the Margins* (1992):

[...] jest kontynuacją tej rewizji klasycznej psychoanalizy. Tym razem psychoanaliza służy teoretyzowaniu na temat alternatywnych form męskości (*forms of masculinity to those described by Freud in his most notorious texts*). Skupia się na takich rodzajach męskiej podmiotowości, które sytuują się/są sytuowane poza fallicznym rdzeniem. Te formy osadzone są na braku, masochizmie lub innej formie identyfikacji z tym, co kobiece. W ich przypadku również negatywny kompleks Edypa gra rolę kluczową¹².

⁹ R. FANTINA: *Ernest Hemingway: Machismo and Masochism*. London–New York 2005.

¹⁰ A. ROBERTS: *Conrad and Masculinity*. London–New York 2000.

¹¹ D. BOYARIN: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. Berkeley 1997.

¹² K. SILVERMAN: *The World Wants Your Desire*. In: M. PACHMANOVÀ: *Moblie Fidelities. Conversations on Feminism, History and Visuality*. London 2006, s. 32. Tłumaczenie cytatów angielskich, o ile nie zaznaczono inaczej – W.Ś.

Tak autorka formułuje *credo* towarzyszące jej książce:

Po pierwsze pragnę wykazać, że męskie władztwo (*Male mastery*) wyrasta z pustki (*anabyss*), a powtórzenie, poprzez które ono się utwierdza, podważane jest nieprzerwanie przez inny i znacznie bardziej pierwotny rodzaj powtórzenia – uporczywą obecność w teraźniejszości traum przeszłości, co łączę z popędem śmierci. Po drugie, mam nadzieję zdramatyzować zasadniczą kwestię, jaką odgrywa ekwiwalencja między penisem i fallusem w utrzymywaniu „rzeczywistości” [...]. Chociaż staram się opisywać sytuacje, w których męskość i fikcja dominująca doświadczają jako czasowej i „historycznej” dezintegracji, to moim pragnieniem jest, by każde spotkanie podmiotu z popędem śmierci mogło z czasem stać się czymś więcej niż tym, co się przydarza – by typowy męski podmiot, jak jego żeński odpowiednik, nauczył się żyć z brakiem (*live with lack*)¹³.

Silverman przekonuje, że fantazjowanie jest podstawową kategorią dla analizy ideologii, gdyż fantazjowanie sprawia, że konstrukty ideologiczne zyskują, paradoksalnie, wymiar rzeczywistych dla podmiotu: za Althusserem powtarza, że ideologiczne zawierzenie wydarza się wówczas, gdy obraz, o którym podmiot wie, że jest kulturowo fabrykowany, rozpoznawany jest mimo wszystko jako „naga, czysta percepcja rzeczywistości”. Ujmując to w wielkim skrócie: „męskość” mężczyzn jest konstruowana jako „zapomnienie” o pierwotnej kastracyjnej ranie, braku, skonstruowana jako pełnia i doskonałość, kompletność wypierająca czy może maskująca pierwotne zranienie.

Założenie teoretyczne przyświecające książce brzmi:

Egzemplaryczna męska podmiotowość nie może być pomyślana poza ideologią, gdyż to ideologia trzyma lustro, w którego ramach podmiotowość jest konstruowana, ale także dlatego, że ta ostatnia zależy od zbiorowej wiary we współmierność penisa i fallusa¹⁴.

Za Rancière’em Silverman wprowadza pojęcie „fikcja dominująca”, poprzez którą fantazjujemy o własnej pełni:

[...] fikcja dominująca to uprzywilejowany sposób reprezentacji, w ramach którego przedstawiany jest członkom formacji społecz-

¹³ K. SILVERMAN: *Male Subjectivity at the Margins*. New York–London 1992, s. 65.

¹⁴ Ibidem, s. 15.

nej wspólnotowy consensus umożliwiającą interpelowanie ich do rozpoznawania samych siebie¹⁵.

Fikcja dominująca zabezpieczana jest przez ogromną liczbę obrazów, historii, dyskursów: publicystycznych, filmowych, teatralnych, teologicznych, medycznych, prawnych.

Nasza dominująca fikcja apeluje do męskiego podmiotu, by postrzegał siebie, a także do podmiotu kobiecego, by ów męski podmiot rozpoznał i pożył poprzez pośredniczące wizerunki niewzruszonej (*unimpaired*) męskości. Wymaga to od podmiotu męskiego, jak i żeńskiego zaprzeczenia wiedzy o męskiej kastracji, wyrażającego się wiarą we współmierność fallusa i penisa, prawdziwego i symbolicznego ojca¹⁶.

To zasadnicze wyobrażone zrównanie penisa i fallusa jest źródłowe dla „dominującej fikcji” tak bardzo, że:

[...] we wszystkich momentach historycznych, które uniemożliwiają prototypowej męskiej podmiotowości „rozpoznanie siebie” w ramach magicznej formuły męskiej wystarczalności, nasze społeczeństwo cierpi na głębokie *ideologiczne wyczerpanie*¹⁷.

Według Silverman fikcja dominująca to coś więcej niż układ ideologiczny, za pośrednictwem którego normatywny podmiot przeżywa swą wyobrażoną relację z porządkiem symbolicznym. Odwołując się do Ernesto Laclaua, opisuje ją ona jako mechanizm, za pomocą którego społeczeństwo ustanawia samo siebie na fundamencie zamknięcia, zafiksowania znaczenia, odmowie uznania nieskończonej gry różnic:

Fikcja dominująca neutralizuje sprzeczności organizujące społeczną formację poprzez wspieranie kolektywnych identyfikacji i pragnień, które co prawda niosą z sobą różnorakie skutki, ale które są przede wszystkim konstytutywne dla różnicy płci¹⁸.

Tym, co wydaje mi się szczególnie ciekawe, ale też kontrowersyjne i niebezpieczne u Silverman, jest umiejętne przełożenie jednostkowej kategorii traumy związanej z edypalnością na kategorie społeczne i historyczne. Píše ona:

¹⁵ Ibidem, s. 27.

¹⁶ Ibidem, s. 42.

¹⁷ Ibidem, s. 16.

¹⁸ Ibidem, s. 54.

[...] „historyczna trauma” może wydawać się oksymoronem, gdyż przymiotnik konotujący sferę publiczną określa tu rzeczownik konwencjonalnie kojarzony z psychicznym czy psychologicznym szokiem odczuwanym przez indywidualium. Korzystam jednak z tego pojęcia, by opisać coś, co przekracza nasze zwyczajowe kategorie. Przez historyczną traumę rozumiem historycznie gwałtowne, lecz psychoanalitycznie określone, zakłócenie przekraczające ramy indywidualnej psyche. [...] Chodzi o takie wydarzenie historyczne o społecznym bądź naturalnym charakterze, które sprawia, iż znacząca grupa męskich podmiotów wchodzi w intymną relację ze swoim własnym brakiem tak, iż przynajmniej czasowo są oni niezdolni do podtrzymania wyobrażonej relacji z fallusem, a przez to niezdolni wierzyć w dominującą fikcję. Ta ostatnia staje się nieoczekiwanie radykalnie odrealniona, a formacja społeczna odnajduje się w sytuacji uniemożliwiającej osiągnięcie consensusu¹⁹.

Badaczka poszukuje w historii płci i seksualności momentu, w którym zrównanie męskiego narządu płciowego z fallusem nie mogło dłużej być podtrzymywane w, najdelikatniej mówiąc, ponadindywidualnej skali. Szczególnie zainteresowana jest przy tym wytworami kultury, w których penis traci odniesienie do swojego fallicznego znaczącego. Według niej ta dyslokacja²⁰ wydarza się na masową skalę, kiedy „historia manifestuje się w sposób tak

¹⁹ Ibidem, s. 55.

²⁰ Termin, którego używa – zupełnie niezależnie od Silverman – Filip Mazurkiewicz w artykule *Męskość dziewiętnastowieczna – prolegomena* („Teksty Drugie” 2015, nr 2, s. 30–52). Badacz, co prawda, nie posługuje się aparatem pojęciowym Silverman, ale jego wywód da się świetnie „przełożyć” na kategorie, którymi tu operujemy, zwłaszcza że śląski literaturoznawca zapożycza się w myśleniu Lacanowskim i u Foucaulta, a więc dokładnie tam, gdzie Silverman. Zasadnicza teza jego artykułu brzmiałaby wówczas tak: historyczną traumą powodującą rozpad dominującej fikcji (męskości przednowoczesnej) są rozbiory: polscy mężczyźni nie mają dostępu do Fallusa i cała ich aktywność (powstania, spiski, działalność niepodległościowa) nastawiona jest na restytucję „dominującej fikcji”. Początek nowoczesności oznacza dla męskości polskich mężczyzn kastracyjną traumę. Hegemoniczna męskość XIX-wiecznych bojowników o sprawę nie polega na podkreślaniu dominującej fikcji przyległości fallusa i penisa, lecz na eksponowaniu rany, utraty, kastracji. Jej zbliznienie udaje się dopiero w roku 1918 – odzyskanie niepodległości sprawia, że odzyskany fallus staje się osią identyfikacji pokolenia, które tę niepodległość wywalczyło.

traumatyczny i nieprzyjmowany, że czasowo rozłącza penisa od fallusa, unieważnia inne elementy dominującej fikcji”²¹. Ostatni taki moment w dziejach kultury Zachodu należy ulokować w epoce, która nastąpiła tuż po II wojnie światowej. Koncentrując się na nim, Silverman stara się badać szersze polityczne implikacje „dewianckich” męskości, charakteryzujących się odmową udziału w podtrzymywaniu fikcji dominacji. Badając możliwości „zaistnienia radykalnie zrekonstruowanej męskiej podmiotowości”, Silverman poszukuje modalności oporu przeciw „dominującej fikcji” „jedności rodziny i dostosowania męskiego podmiotu”. Najważniejszą z nich jest figura masochistyczna²², figura mężczyzny zrzekającego się (lub fingującego to zrzeczenie) dominacji, figura rozszczepiająca konstytuującą „dominującą fikcję” przyległość penisa i fallusa. Badaczka nie sugeruje bynajmniej, że erozja „dominującej fikcji” rozpoczęła się w momencie wybuchu światowego konfliktu: antecedenje tego procesu dostrzega znacznie wcześniej – ważną cezurą w procesie erodowania fikcji są lata I wojny światowej wraz z jej następstwami, a tekstem niejako ustanawiającym tę męską figurę jest oczywiście *Wenus w futrze* Leopolda von Sacher-Masocha z 1870 roku. Ostrożnie można zatem zaryzykować twierdzenie, że mamy do czynienia z procesem, który rozpoczął się przed 1914 rokiem, a jego dynamika uległa znacznemu przyspieszeniu w połowie stulecia.

Powstająca po I wojnie światowej literatura zachodniego modernizmu, twierdzi badaczka, stanowi złożoną i wieloaspektową reakcję na upadek autorytetu męskości i męskiej potencji (władczości) wobec ataku destrukcyjnej i odbierającej męskości (*emasculating*) nowoczesności, np. powieści Ernsta Jünger’a i Ernesta Hemingway’a wyrażają nostalgię za znikającym „ideałem męskiej autonomii”, natomiast Erich Maria Remarque czy Henri Barbusse demaskują „fikcyjność” tego ideału. Szczególnie istotne wydają się kreacje męskich bohaterów w dwu powieściach tamtego okresu – okaleczonych i impotentnych w wyniku udziału w wojnie: Jake’a Barnes’a ze *Słońce też wschodzi* Ernesta Hemingway’a i pułkownika Chatterleya²³ z *Kochanka Lady*

²¹ K. SILVERMAN: *Male Subjectivity...*, s. 47.

²² Paweł DYBEL, choć Silverman nie przywołuje i zdaje się nie znać jej książki, w artykule *Masochizm Schulza i próg wstydu w słowie* („Schulz/Forum” 2016, nr 7) pisze o męskim masochizmie jako „konwulsji opartej na Ojcowskim prawie kultury Zachodu wspomaganej przez bogów judaizmu i chrześcijaństwa” (ibidem, s. 24).

²³ Zob. opis penisa jako „kolumny krwi, żywej fontanny życia” w powieści D.H. LAWRENCE’A: *Kochanek Lady Chatterley*. Przeł. Z. SROCZYŃSKA. Warszawa 2008, s. 182–184.

Chatterley Davida H. Lawrence'a. Ten ostatni problem tematyzuje zresztą bezpośrednio:

Jacy jesteśmy, gdy umrze w nas cud fallusa? Stajemy się nieszczęśliwi i pełni złości. A jacy jesteśmy, gdy penis stanie się tylko narzędziem i zabawką umysłu? Stajemy się perwersyjni i zwyrodniale złośliwi. Tylko i jedynie penis może uchronić ludzkość przed totalnym zniszczeniem świata i tylko fallus jest symbolem naszej jedności w krwi. Krzyż, jako symbol zamordowanego fallusa, jest złowieszczym symbolem i niesie z sobą zło, wszędzie gdzie się pojawi²⁴.

Dość często mówi się, że w przypadku polskiej kultury i naszej pamięci kulturowej doświadczenie I wojny światowej jest zasadniczo pozytywne i państwowotwórcze, a nawet – ekstatyczne. Nietrudno jednak znaleźć świadectwa męskiej traumy. Dylogia powieściowa Jana Żyznowskiego opowiada o okaleczonym „mężczyźnie zdemobilizowanym”. Bohater traci rękę i nogę. Opiekuje się nim jego przedwojenna kochanka, która teraz staje się piastunką i siostrą miłosierdzia wyrzekającą się – w imię funkcji opiekuńczych – seksualności. Gdy Seweryn próbuje się do niej zbliżyć, ona ucieka, Seweryn zaś w następstwie popełnia samobójstwo. Przyjaciół Żyznowskiego i pisarz, równie jak on w międzywojniu popularny i równie zapomniany, Eugeniusz Małaczewski, nim został zamknięty u bonifratrów (od ich nakryć głowy wziął się frazeologizm „zamknąć u czubków” na określenie leczenia psychiatrycznego), gdzie zmarł na gruźlicę, został autorem m.in. tomu wierszy *Pod lazurową strzechą*, w którym sugerował, że ratunkiem dla ludzkości będzie „przekobiecienie” mężczyzn, gdyż za winną wszelkich wojen uznał męskie pragnienia dominacji, władzy, agresję i popędowość.

Dopiero II wojna światowa i lata następujące po niej dobitnie ukazują tradycyjną męską hegemonię i uprawomocniającą ją fikcję jako zjawiska anachroniczne i nieadekwatne wobec rekonfiguracji współczesnego pola symbolicznego. Silverman, by dowieść swej tezy i zademonstrować sposób i zakres oddziaływania „historycznej traumy” na męskość, koncentruje się na kilku amerykańskich filmach z lat 40. Destrukcyjny wpływ światowego konfliktu, twierdzi, daje się odczuć wówczas, gdy żołnierze wracają z frontu (frontowe koleżeństwo, męska ekskluzywność oddziały etc., z jakimi żołnierze mają do czynienia podczas walki, ów „mechanizm rozłączenia”²⁵

²⁴ Ibidem, s. 184.

²⁵ Określenie Tomasza TOMASIKA: *Wojna – męskość – literatura*. Słupsk 2013, s. 46–54.

skutecznie izoluje ich od traumy)²⁶. Filmy, które analizuje nowojorska badaczka, z „niezwykłą szczerością zaświadcza[ją] o kastracji, poprzez którą konstytuuje się męski podmiot”²⁷ i „w taki czy inny sposób opowiadają o upadku funkcji ojcowskiej”²⁸. Ich bohater

[...] nie czuje się „u siebie” we własnym domu czy okolicy, gdzie dorastał, opiera się kulturowej reasymilacji, jest wysadzony z toku opowieści i pozycji podmiotowej tworzących fikcję dominującą, powrót do niej okupiony jest wielkimi trudnościami²⁹.

Bohater wzmiankowanych filmów wraca z frontów II wojny światowej fizycznie i/lub psychicznie okaleczony, co uniemożliwia mu właściwe funkcjonowanie w ramach cywilnego społeczeństwa³⁰, które w międzyczasie doświadczyło głębokich przemian. Postaci kobiece w analizowanych filmach mają „uprzywilejowany dostęp do spektaklu męskiego braku”³¹ i często wykonują wokół i dla mężczyzn gesty pielęgniarstwo-opiekuńcze³². Małżeństwa „nie mają zwykłej wartości metaforycznej, zamiast afirmować porządek kulturowy, dalej dramatyzują (i libidynalnie waloryzują) męską kastrację”³³. Często zdarza się też, tak jak w analizowanym przez Silverman filmie *The Guilt of Janet Ames*, że podmiot kobiecy jest obwiniany za porażkę mężczyzny w jego próbie poddania się fallicznemu ideałowi³⁴. Charakterystycznym miejscem, na którym lądują bohaterowie tych fabuł, są śmietniki.

²⁶ Zob. K. SILVERMAN: *Male Subjectivity...*, s. 63.

²⁷ Ibidem, s. 52.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, s. 53.

³⁰ Przeciw takiemu okaleczeniu powstały wyobrażenia żołnierzy Freikorpsów, tak drobniaczkowo zanalizowane przez Klausa THEWELEITA (IDEM: *Męskie fantazje*. T. 1: *Kobiety, strumienie, ciała, historia*. T. 2: *Męskie ciała. Przyczynek do psychoanalizy białego terroru*. Przeł. M. FALKOWSKI, M. HERER. Przeł. przejrzał A. ŻYCHLIŃSKI. Warszawa 2015), którego przykład zresztą Silverman przywołuje (zob. K. SILVERMAN: *Male Subjectivity...*, s. 63), by wskazać, że po I wojnie światowej, jakkolwiek znamiona rozpadu „dominującej fikcji” były wszechobecne, to jednak w kulturze Zachodu przedsięwzięto ogromną pracę zmierzającą do jej reintegracji – faszyzm był tylko jednym z jej przejawów, ale był to przejaw ekstremalny.

³¹ K. SILVERMAN: *Male Subjectivity...*, s. 78.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 87.

³⁴ Ibidem, s. 115.

Polskim czytelnikom przywodzi to na myśl Maćka Chełmickiego i jego śmierć wśród śmieci, ale nie jest to jedyny bohater, który ginie na śmietniku. Podobny los czeka Zygmunta Bałcza z powieści Wilhelma Macha pt. *Agnieszka, córka Kolumba* czy – to chyba najciekawszy przykład – Michała Gaszyńskiego z powieści Marii Kuncewiczowej *Tritan 1946*.

Badaczka ukazała historyczną traumę II wojny światowej jako kluczowy moment dla funkcjonowania męskiej podmiotowości w ramach „dominującej fikcji” – wracający z jej frontów weterani – a są ich przecież miliony! – stanowią żywy dowód na rozpad tej, opartej na założeniu ścisłej przyległości Fallusa i penisa, konstrukcji symbolicznej. Autorzy znakomitej *International Encyclopedia of Masculinity* w inspirowanym pracą Silverman obszernym haśle poświęconym historii męskości w zachodnim kręgu cywilizacyjnym przedstawiają propozycję periodyzacji jej dziejów. Męskość „nowoczesna” rodzi się, ich zdaniem, pod koniec wieku XVIII i panuje przez cały wiek XIX. Jej status zostaje mocno nadszarpnięty podczas I wojny światowej, natomiast II wojna światowa ostatecznie ukazuje nieprzystawalność tego modelu dla:

[...] okaleczonych, strauumatyzowanych, doświadczających nerwic bojowych żołnierzy, których rany nie są oznaką prestiżu, ale stygmatem niedostosowania. Historyczna trauma wojen światowych, a także przemiany struktur społeczno-ekonomicznych stymulują powstanie nowej fazy w historii zachodniej męskości³⁵.

Koncepcja Kai Silverman jest totalizująca i jak takie „totalizujące” koncepcje, np. Pierre’a Bourdieu z *Męskiej dominacji* czy wspomnianej Raewyn Connell, może budzić sprzeciw i słusznie krytykuje ją np. francuska historyczka sztuki Abigail Solomon Godeau, która analizowała reprezentacje męskości w wizualnej kulturze Francji przełomu XVIII i XIX wieku. Zwraca ona uwagę, że retrospektywnie za dominujące uznajemy reprezentacje falliczne, takie jak na obrazie Davida *Przysięga Horacjuszy*, lecz jest to uzurpacja, bo epoka zna przecież także znacznie bardziej „frywolne” męskości z obrazów François Bouchera.

Męskości *pur et dur* z ideologii jakobińskiej okazały się w istocie niezwykle efemeryczne – zwraca uwagę – a uczniowie Davida, jak Girodet Trioson potrafili je całkowicie wywrócić, ukazując mę-

³⁵ *International Encyclopedia of Men and Masculinities*. Ed. M. FLOOD [et al.]. London 2007, s. 304.

skość androgyniczną, niefaliczną, pasywną (jak na obrazie tego ostatniego pt. *Sen Endymiona*)³⁶.

Mimo zastrzeżeń, koncepcja Silverman, będąca według niej samej rodzajem „psychoanalitycznej teorii hegemonii”³⁷, dla literaturoznawcy jest jednak cenna, gdyż pokazuje zawężenie między doświadczeniem jednostki, cielesnością, popędowością a strukturą społeczną i historyczną zmianą. Trauma ma tu wymiar jak najbardziej cielesnego doświadczenia, rany, ale ta rana „uspołecznia się” i „historyzuje”, staje się traumą społeczną, rozrywa zarówno biografię jednostki, jak i kurtynę „fikcji dominującej”, społecznego porządku czy, mówiąc po bourdieańsku, doksy.

Bibliografia

- BOYARIN D.: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. Berkeley 1997.
- DUDA M.: *Badania nad mężczyznami w Polsce, czyli o hegemonii struktury*. W: *(Nie)męskość w tekstach kultury XIX–XXI wieku*. Red. B. ZWOLIŃSKA, K.M. TOMALA. Gdańsk 2019, s. 11–22.
- DUDA M.: *Psychoanaliza i męskości*. W: *Biopolityka męskości*. Red. T. KALIŚCIAK, W. ŚMIEJA, przy współpracy P. MOSAKA. Warszawa 2020, s. 57–71.
- DYBEL P.: *Masochizm Schulza i próg wstydu w słowie*. „Schulz/Forum” 2016, nr 7, s. 5–24.
- FANTINA R.: *Ernest Hemingway: Machismo and Masochism*. London–New York 2005.
- International Encyclopedia of Men and Masculinities*. Ed. M. FLOOD [et al]. London 2007.
- KALIŚCIAK T.: *Płeć pantofla. Odmienne męskości w polskiej prozie XIX i XX wieku*. Warszawa 2017.
- LAWRENCE D.H.: *Kochanek Lady Chatterley*. Przeł. Z. SROCYŃSKA. Warszawa 2008.
- MATUSZEK D.: *Imiona Ojców. Możliwość psychoanalizy w badaniach literackich*. Warszawa 2017.
- MAZURKIEWICZ F.: *Męskość dziewiętnastowieczna – prolegomena*. „Teksty Drugie” 2015, nr 2, s. 30–52.
- ROBERTS A.: *Conrad and Masculinity*. London–New York 2000.
- SILVERMAN K.: *Male Subjectivity at the Margins*. New York–London 1992.
- SILVERMAN K.: *The World Wants Your Desire*. In: M. PACHMANOVÀ: *Moblie Fidelities. Conversations on Feminism, History and Visuality*. London 2006, s. 31–41.

³⁶ A. SOLOMON-GODEAU: *Male Trouble*. In: M. BERGER, B. WALLIS, S. WATSON, C.M. WEEMS: *Constructing masculinity*. New York 1995, s. 71.

³⁷ K. SILVERMAN: *Male Subjectivity...*, s. 23.

- SOLOMON-GODEAU A.: *Male Trouble*. In: M. BERGER, B. WALLIS, S. WATSON, C. WEEMS. *Constructing masculinity*. New York 1995, s. 69–76.
- SZUKAŁA W.: *Męskość i fantazmat w prozie Javiera Mariasa i Antonia Muñoz Moliny*. Poznań 2019.
- ŚMIEJA W.: *Biopolityka i pole teoretyczne studiów nad męskosciami*. W: *Biopolityka męskości*. Red. T. KALIŚCIAK, W. ŚMIEJA, przy współpracy P. MOSAKA. Warszawa 2020, s. 15–37.
- ŚMIEJA W.: *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości*. Warszawa 2017.
- THEWELEIT K.: *Męskie fantazje*. T. 1: *Kobiety, strumienie, ciała, historia*. T. 2: *Męskie ciała. Przyczynek do psychoanalizy białego terroru*. Przeł. M. FALKOWSKI, M. HERER. Przekł. przejrzał A. ŻYCHLIŃSKI. Warszawa 2015.
- TOMASIK T.: *Wojna – męskość – literatura*. Słupsk 2013.

Wojciech Śmieja – profesor uczelni w Instytucie Literaturoznawstwa na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Wykładał m.in. na Uniwersytecie Warszawskim (*Gender Studies ISNS*). Uczestniczył również w stażach i wizytach naukowych połączonych z wykładami na uniwersytetach w Greifswaldzie (Niemcy), Lille (Francja), Neapolu (Włochy), a także w Center for the Study of Men and Masculinities na Stony Brook University (Nowy Jork, USA).

Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół ekspresji nienormatywnych seksualności w literaturze i szeroko pojętej sferze publicznej (*gender studies* i *queer studies*), a także sposobów kulturowego kształtowania norm męskości. Wynikiem prowadzonych badań są książki *Literatura, której nie ma. Szkice o polskiej „literaturze homoseksualnej”* (Kraków 2010) i *Homoseksualność i polska nowoczesność. Szkice o teorii, historii i literaturze* (Katowice 2015), *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości* (Warszawa 2017). Obecnie pracuje nad rozprawą o wytwarzaniu norm męskości w polskiej peryferyjnej nowoczesności.

e-mail: wojciech.smieja@us.edu.pl